

GIBANJE MOČI SKOZI AKCIJSKO RAZISKAVO RAZVIJANJA POGOJEV ZA PROCESE DEINSTITUCIONALIZACIJE

237

THE SHIFTING OF POWERS THROUGH THE ACTION
RESEARCH FOR DEVELOPMENT OF CONDITIONS
FOR DEINSTITUTIONALISATION PROCESSES

Maruša Bertoncej, *univ. dipl. soc. ped.*

Pedagoška fakulteta v Ljubljani, Kardeljeva ploščad 16, 1000 Ljubljana

Marusa.Bertoncej@pef.uni-lj.si

POVZETEK

Prispevek obravnava enega od vidikov akcijske raziskave, ki je leto dni potekala v enem od slovenskih socialnovarstvenih zavodov – premikanje družbene moči od (totalne) ustanove k njenim stanovalcem skozi projekt razvijanja pogojev za procese njenega odpiranja. Osrednji del raziskave je bil tabor, ki je potekal teden dni na vrtu za stavbo zavoda. Vidik moči je v tem času v za Slovenijo še posebej aktualnem diskurzu deinstitucionalizacije pomemben predvsem zaradi pomena zniževanja stopnje ranljivosti oseb, ki stanujejo v ustanovah, bi pa lahko oz. bodo v prihodnosti spet živele v skupnosti. Ranljivost v tem kontekstu pojmuje kot posledico velike

oddaljenosti od izvorov negotovosti, ki jo totalne institucije vzdržujejo, pri tem pa se naslanjamo na manipulacijo negotovosti kot univerzalno strategijo boja za moč, kot jo je utemeljil Michael Crozier. Tabor kot socialnopedagoška praksa je v našem primeru pokazal, kar so pravzaprav demonstrirale že vse predhodne sorodne raziskave: kateri so ključni pogoji za povečevanje moči oseb v oskrbi totalnih ustanov kot posledice zmanjševanja negotovosti (razbitje krožnosti časa, odpiranje prostorov aktivne participacije pri vsakodnevnih aktivnostih in soodločanju, prilagajanje pravil potrebam stanovalcem, izhajanje iz praktičnih konceptov odnosnega državljanstva ter radikalnih pedagogik). Izrazila pa se je tudi potreba, da morajo procesi deinstitucionalizacije, če dejansko želijo omogočiti povečanje moči stanovalcev totalnih ustanov, podpreti tudi strokovni kader v njih, saj ta prav tako čuti posledice različnih oddaljenosti od izvorov negotovosti, na ta način pa se hierarhična struktura (samo)vzdržuje naprej.

KLJUČNE BESEDE: *moč, negotovost, socialna pedagogika, deinstitucionalizacija, akcijska raziskava, socialnovarstveni zavod*

ABSTRACT

This paper deals with one of the aspects of the action research that took place in one of the Slovenian Residential Social Care Institutions for a period of one year – the movement of social power from (total) institution to its inhabitants through the project of developing the conditions for the processes of its opening. The main part of the research was a camp that was held for a week in the garden by the building of the institute. At the moment, the aspect of power is especially important in the current discourse of deinstitutionalisation in Slovenia, especially due to the importance of lowering the degree of vulnerability of people living in institutions, who could or will again live in the community in the future. Vulnerability in this context is conceived as a consequence of a great distance from the sources of uncertainty that the total institutions maintain, while leaning on the manipulation of uncertainty

as a universal power struggle strategy, as justified by Michael Crozier. In our case, the camp as a social pedagogic practice demonstrated what all the preliminary related research has shown – that the key conditions for increasing the power of people in care as a consequence of reducing uncertainty are: breaking the circular time, opening of spaces for active participation in everyday activities and codecision, adapting rules to the needs of the inhabitants and stemming from the practical concepts of the relational citizenship and radical pedagogies. It also became apparent that if the processes of deinstitutionalisation actually want to enable the increase in the power of residents of total institutions, they should also grant support to the professional staff, since the latter also experiences consequences of the unequal distances from the sources of uncertainty, which is what maintains the hierarchical structure.

KEY WORDS: *power, uncertainty, social pedagogy, deinstitutionalisation, action research, residential social care institution*

UVOD

Totalne institucije so nekoč predstavljale pragmatično družbeno rešitev. Znotraj njih se je lahko »ustrezno«
skrbelo za tiste, ki so tako ali drugače predstavljali breme ali grožnjo za vse bolj industrializirano družbo 19. stoletja (duševno bolni, osebe z motnjami v duševnem razvoju, sirote, prestopniki ...). Dolga desetletja so bile samoumeven prostor za obravnavo družbeno ranljivih in marginaliziranih. S prvimi raziskavami, analizami in kritikami nekje na polovici 20. stoletja pa so se začela uveljavljati spoznanja o škodljivih posledicah takšnih ustanov – zlasti za varovance, a tudi za družbo na splošno. Prvi in najbolj odmevni takšni kritiki, predvsem Barton, Goffman ter Foucault (Flaker, 1998), so sprožili proces, ki še vedno ni končan, je pa že občutno zmanjšal nepotrebno kršenje človekovih pravic – proces deinstitucionalizacije, ki v grobem pomeni

proces prerazporejanja moči od institucije k njenim varovancem, stanovalcem.

Ena od najbolj obširnih vseevropskih raziskav v okviru projektov spodbujanja v skupnostno oskrbo usmerjenih politik (Mansell J., Knapp, M., Beadle-Brown, J., Beecham, J., 2007) je pokazala, da 28 v raziskavo zajetih evropskih držav ne nudi enako dostopnih in preglednih podatkov o tem, koliko ljudi je dejansko nastanjenih v institucijah, namenjenih populaciji z različnimi oblikami telesne ali psihične prizadetosti oz. motenosti, zlasti glede na njihove ključne karakteristike. V evropskem prostoru seveda obstajajo razlike, tako v zgodovini institucionalizacije kot razvoja skupnostnih oblik oskrbe, glede na razpoložljive podatke pa velja ocena, da imamo v Evropi v velikih ustanovah (nad 30 ljudi) še vedno zaprtih približno milijon otrok in odraslih (prav tam).

Odpiranje ustanov je zlasti po najbolj uspešnih poskusih v 80. in 90. letih prejšnjega stoletja (predvsem v Italiji in v Veliki Britaniji) postalo globalna strategija. Proces prehoda v skupnost se je v zadnjih letih začel pospešeno odvijati tudi v državah srednje in vzhodne Evrope (Hrvaška, Srbija, Madžarska, Estonija, Češka, Slovaška, Albanija, Romunija). Vse naštete izkušnje prehoda v skupnostne oblike podpore in pomoči na splošno potrjujejo večjo kakovost življenja uporabnikov, boljšo vključenost, storitve se kažejo kot ustrežnejše, dejavnejše pa so tudi same skupnosti. Poleg tega se je pokazalo, da stroški niso večji od stroškov institucionalne oskrbe (Flaker, V., Rafaelič, A., Bezjak, S., Ficko, K., Grebenc, V., Mali, J. idr., 2015).

Socialnopedagoška stroka se je v Sloveniji uveljavila prav preko procesov odpiranja vzgojnih zavodov ter normalizacije z namenom izboljševanja kakovosti življenj otrok, ki so bili v zavode nameščeni zaradi specifičnih čustvenih in/ali vedenjskih težav (Kranjčan, 2012). Kot glavni mejnik tega velja t. i. logaški eksperiment – ustanovitev prve stanovanjske skupine za stanovalce vzgojnega zavoda Logatec leta 1981 (Flaker, 2012). Raziskav, ki bi analizirale stanje ter napredek odpiranja zavodov z namenom oblikovanja prihodnjih smernic, pa v tej niši nimamo prav veliko. Prva temeljita je bila analiza usmeritev zavodske vzgoje otrok in mladostnikov z motnjami vedenja in osebnosti iz leta 1983, ki jo je izvedla Šelih s

sodelavci (1983). Deset let kasneje je bila končana raziskava o normalizaciji v zavodih pod vodstvom Dekleve (1993), nato pa (če ne štejeemo manjših raziskav v okviru zaključnih del študentov socialne pedagogike na vseh treh stopnjah) spet šele kvantitativna in kvalitativna raziskava o močeh, izzivih in vizijah vzgojnih zavodov, ki so jo izvedli sodelavci z oddelkov za socialno pedagogiko ljubljanske in koprške pedagoške fakultete (ur. Kobolt, 2015).

Naštete raziskave in izkušnje iz prakse kažejo, da v 3. fazi procesa deinstitucionalizacije – implementaciji, ki sledi fazama artikulacije (konceptualizacije deinstitucionalizacije) ter instauracije (ustanavljanja skupnostnih oblik služb), ko naj bi prišlo do realizacije ciljev (preselitev v skupnost, reorganizacija zavodov, nova konceptualizacija programov ...) – rado prihaja do zastojev (Flaker, 2012). Razlogov za to je več: od izgorevanja kadrov preko želje po ohranitvi struktur moči tistih na voditeljskih položajih do pomanjkanja politične volje, strukturnih vzrokov ipd. (Flaker, 2012; Kobolt, 2015). Slovenija, na katero so bila kot na članico EU v zadnjem obdobju naslovljena priporočila v smeri deinstitucionalizacije (Flaker idr., 2015), se je zavezala narediti odločnejše korake v smeri postavljanja potreb ljudi pred potrebe institucij, kar pa od nas terja ustrezen znanstveni oz. strokovni razmislek o konkretnih procesih preoblikovanja ali zapiranja totalnih ustanov. Naše akcijsko raziskovalno razvijanje pogojev za procese deinstitucionalizacije v enem izmed slovenskih socialnovarstvenih zavodov za odrasle osebe s težavami v duševnem zdravju in drugimi oblikami diagnosticiranih težav je bilo namenjeno prav temu. Preko proučevanja različnih izkušenj in potreb vseh ciljnih skupin, ki so tako ali drugače neposredno povezane z zavodom (stanovalci zavoda in dislociranih enot, zaposleni v zavodu, lokalna skupnost), smo skušali identificirati mehanizme, ki ovirajo ali preprečujejo večjo demokratizacijo odnosov in večjo udeležbo stanovalcev v neposrednem okolju, jim onemogočajo uveljavitev osebne moči ter vzdržujejo njihovo ranljivost, hkrati pa preizkusiti kreativne načine ter procese za to, da bi omenjene ovire lahko odpadle ali se vsaj zmanjšale (Razpotnik, 2016).

RANLJIVOST KOT NE-MOČ V KONTEKSTU TOTALNIH USTANOV

Diskurz deinstitucionalizacije se ves čas prepleta z diskurzoma socialne integracije ter družbene pravičnosti, kot ključne pojme obeh pa lahko izpostavimo zlasti izključevanje oz. diskriminacijo, neenakost oz. neenakopravnost ter ranljivost. Če gre pri prvem za neupravičeno razlikovanje med posamezniki in skupinami zaradi določenih osebnih značilnosti ali okoliščin, lahko rečemo, da gre pri drugem za mehanizme vzdrževanja neenakopravne obravnave kot posledico prvega, medtem ko tretji opisuje pripisano družbeno lastnost, ki je predvsem posledica obeh. Na njihovem presečišču pa lahko prepoznamo koncept moči. Če moč razumemo kot kapaciteto razpolaganja z viri za (čim bolj) neodvisno življenje in če upoštevamo, da je le-ta pri različnih skupinah različno velika, je jasno, da koncept ranljivosti presega dobronamerno odobravanje tistih, ki jih je doletela takšna ali drugačna nesrečna usoda. Neenaka razmerja v posedovanju družbene moči namreč niso zgolj neka mehanska, logična posledica izključenosti oz. diskriminacije (čeprav so *tudi to*), saj je neenakost vzdrževana sistemsko – s tem da je dojeta kot nekaj samoumevnega (Zaviršek, Škerjanec, 2000). Vzdrževanje poteka z nekim namenom. Dober primer tega je Crozierjeva študija delovanja velikih poslovnih organizacij v 50. letih prejšnjega stoletja (1964, v Baumann, 2011), ki imajo, kot bomo videli, s totalnimi ustanovami nemalo skupnega. Crozier je na primer dokazal, da Webrov idealni tip birokracije ne deluje: njena deklarativna funkcija (racionalizacija delovanja organizacije) je zgolj iluzija, znotraj nje pa se dejansko odvija univerzalna strategija kateregakoli boja za (pre)moč, naj gre za organizacije, institucije ali družbo na splošno, to je generiranje in institucionaliziranje neenakosti preko manipuliranja negotovosti. Po Crozierju je naša (ne)moč torej odvisna od tega, kako oddaljeni smo od možnosti upravljanja z viri negotovosti. Dlje kot smo od njih oddaljeni, manj imamo vpliva nanje, bolj smo odvisni od volje tistih, ki so jim bliže oz. z njimi upravljajo (prav tam, str. 42). Družbena ranljivost se torej povečuje z oddaljenostjo od izvorov negotovosti, eden od močnejših mehanizmov določanja

mesta na tej daljici pa je diskriminacija, saj norme zapovedujejo najmočnejši v družbi.

Sodobni koncepti s področja socialnega varstva v grobem prepoznajo tri vrste diskriminiranih (Zaviršek, Škerjanec, 2000, str. 387):

- Ekonomsko diskriminirani: sodobne zahodne družbe povzdigujejo predvsem subjekte, ki so sposobni ustvarjati dobiček, biti »avtonomni« in »neodvisni«. Ta oblika diskriminacije je nemalokrat podlaga ali šele iztočnica za druge oblike diskriminiranja.
- Socialno diskriminirani: subjektom je onemogočeno vplivanje na družbo, kar je predvsem posledica onemogočanja zasedanja takšnih delovnih mest, ki krepijo družbeno pozitivno vrednoteno identiteto.
- Kulturno diskriminirani: zaradi odklona od večinskih družbenih norm so tem skupinam pripisane različne negativne lastnosti.

Če to primerjamo s Crozierjevo daljico: bolj oddaljeni od izvorov gotovosti so tudi manj gotovi, saj tisti, ki je izvorom najbližji, na njej torej »vlada« (Bauman, 2011). Manj gotovi so zaradi pomanjkanja vpliva na svoje življenje bolj ranljivi, posledično pa manj fleksibilni in slabše opremljeni za to, da bi se lahko pomaknili bližje k izvorom ali da bi vplivali nanje, medtem ko imajo tisti na drugi strani daljice veliko ali več izbir. Manj gotovi se tako lahko vedejo zelo predvidljivo, kar pa ne velja za bolj gotove, kar občutek negotovosti pri prvih spet samo še povečuje. Ob vzajemnem brzdanju lastnih svoboščin ima tak začarani krog lahko določene koristi za oba pola in neenakost razmerij moči postane najmanj »znosna«. Primer tega je npr. Fordov tip organizacije, znotraj katere se oba pola zavedata soodvisnosti in se na ta način vzdržujeta. Kasnejši, modernejši menedžerski revoluciji pa sta se polastili precej bolj prefinjenih mehanizmov za to, da najbolj negotovi ostanejo najbolj negotovi (ali še bolj), medtem ko fleksibilen pol lahko svoj položaj moči in svobode izbire samo še bolj utrjuje – najprej z uvedbo menedžerjev, ki so namesto sredstev produkcije v last dobili produktivne

odnose, nato pa z uvedbo samo-menedžeriranja, ko menedžerji v organizaciji neposredno niso več potrebni: ljudje se znotraj ohlapnih fleksibilnih koalicij upravljajo kar sami, postajajo pa seveda še bolj negotovi, saj v teh novih koalicijah vlada kaosa in deregulacija, spreminjajoči se trendi, fleksibilnost, začasnost (prav tam).

Za blažitev posledic dotičnih neenakovrednih razmerij naj bi skrbel (socialna) država. (Zaviršek, Škerjanec, 2000) A kot poudarja tudi Baumann (prav tam, str. 49), so ta razmerja danes vzdrževana globalno, posamezniki pa, obratno, si ne morejo zares pomagati, saj so njihove težave vzdrževane družbeno. Država, ne nazadnje, ne more zares pomagati tudi zato, ker isto logiko uporablja tudi sama, predvsem z naravo mehanizmov svojih vej oblasti, med drugim z uporabo totalnih in pol-totalnih institucij. Znotraj teh se odvija enak začarani krog »birokratske organizacije večjih blokov ljudi« (Flaker, 1998, str. 21). Odvisno od stopnje odprtosti ter dobre volje vodstev in zaposlenih se med seboj razlikujejo predvsem v tem, koliko »fordovstva« premorejo. Totalne institucije kot države v državi poleg tega delujejo dvosmerno (navznoter in navzven) ter kot idealni tip (Flaker, 2015); kot opiše že Foucault (1973; v Flaker, 2015), takšne institucije izvajajo etnično čiščenje družbe s tem, ko izločajo »neustrezne«, ter so nekakšno svarilo zoper kršenje norm ali pretirano odstopanje od teh, njihov domet pa presega konkretne zidove ter posamezne organizacije, saj imajo kot abstraktne mašine sposobnost zavzemanja različnih oblik v različnih zgodovinskih obdobjih ter družbenih okoljih (Flaker, 2015, str. 9). Navidezno torej delujejo pregledno in jasno, na trdnih in razmeroma trajnih socialnopravnih podlagah, a dejansko mnogo bolj spominjajo na sodobni tip upravljanja poslovnih organizacij: nikoli zares ne vemo, kje so tiste meje norosti, bolezni, deviantnosti, revščine, kršenja zakona, zaradi katerih nas utegne doleteti »usoda stigme ranljivosti oz. marginaliziranosti«.

TOTALNE INSTITUCIJE: INSTITUCIJE MOČI NAD

Z izrazom (družbena) moč se v obsežni vrsti teorij in klasifikacij za namene naše analize najprej naslanjamo na splošno opredelitev:

moč kot zmožnost realizacije lastne volje, ciljev ali namenov – morebitnemu nasprotovanju ali odporu navkljub. Konkretneje se naslanjamo na Dahlovo definicijo moči, po kateri se ta kaže skozi nadzorovanje obnašanja drugega, torej možnost, da A lahko pripravi B do tega, da ta naredi nekaj, česar sicer ne bi (Lukes, 1986). Gre pa seveda še vedno za zelo poenostavljeno razlago, saj ne obsega tudi pomena celotnega konteksta, na katerega se moč ali uveljavljanje moči vsakič sprti nanaša. Zato za naše potrebe razširjamo koncept še z večplastnostjo moči, kot jo pojasnjuje Allen (1998). Moč v resnici pridobi svoj pomen šele v odnosu *do*, za kar pa ni dovolj, da vemo zgolj, kdo je na eni ali drugi strani. Vsakič, ko skušamo koncipirati moč, ki jo imamo (ali si jo želimo), se moramo najprej vprašati, kaj nas sploh zanima, kaj je naš ključni interes, ko nas zanima moč – vprašanje, ki ga je zastavil že Lukes (prav tam). Allen zato govori o treh modalitetah moči: moč *nad* (dominacija), moč *za* (opolnomočenje) in moč *z*. Pri prvi se moč ene skupine, kot pove že ime samo, udejanja skozi omejevanje možnosti neki drugi skupini, po večini preko rutiniziranega in nekritično reproduciranega delovanja (dober primer tega je gotovo totalna ustanova). Nasprotna tej modaliteti je moč *za*, ki vsebuje potencial za upor, preoblikovanje rutiniziranega delovanja ter povečevanje moči skozi opolnomočenje (nekdo z močjo podpre nekoga, ki ima le-te manj). Moč *z* pa moč *za* presega ravno v tem, da se nanaša na skupno, enakopravno angažirano delovanje in kolektivno sodelovanje za to, da se prva modaliteta oz. nek sistem dominacije konča.

Totalne institucije v prvi modaliteti zlahka prepoznamo, če upoštevamo, kako vzdržujejo in (po)ustvarjajo podreitev institucionalizirane populacije – preko kršenja pravic do prostosti, osebne dignitete, zasebnosti in še nekaterih drugih pravic po Splošni deklaraciji o človekovih pravicah. Natančneje so te pravice po Goffmanu kršene na naslednje načine (Flaker, 1998):

- z ustvarjanjem in/ali povečevanjem stigme;
- s socialnim omrtvičenjem osebne identitete;
- s prekinitvijo oz. oviranjem stikov z osebami izvirnega okolja, kar lahko vodi tudi v civilno smrt;

- s porajanjem vedenj, kakršna je institucionalna nevroza – apatično, resignirano vedenje kot posledica vdanosti v institucionalno usodo;
- s programiranjem vedenja preko specifičnih sprejemnih procedur;
- z onemogočanjem samoobrambe – odnos med varovancem in njegovimi dejanji je prekinjen s t. i. lupingom, ko je vsaka obramba že razlog za naslednji napad;
- z mortificiranjem varovančeve volje in kontaminacijo njegovega intimnega prostora – vdiranje v zasebnost, izvabljanje izpovedovanja, fizično poseganje v njegov prostor (telesno izpostavljanje pa tudi zlorabe) in fizična kontaminacija (umazane obleke, hrana, pribor ...);
- z birokratizacijo življenja – varovanec izgubi »osebno ekonomijo« dejavnosti in mora prositi za dovoljenje ali se pogajati o skoraj vsem, kar želi ali potrebuje;
- paradoksalno pa tudi z onemogočanjem učinkovite strokovne pomoči – zaradi iztrganosti iz vsakdanjega konteksta je varovance nemogoče hkrati zares celostno spoznavati in obravnavati.

Našteli smo samo najbolj očitne, saj gre za prepletajoče se dejavnike, ki ustvarjajo spet svoj začarani krog. Deinstitutionalizacija je torej v prvi vrsti prizadevanje za odpravo naštetega. Zapiranje v fizičnem smislu je zgolj stranska posledica, saj se vsaka odprava institucije kot idealnega tipa oziroma »abstraktne mašine« začne za oz. neodvisno od fizičnih zidov – kot se je torej tudi začela.

METODA

Akcijsko raziskovalno razvijanje pogojev za procese deinstitutionalizacije je potekalo skoraj leto dni in je vključevalo posamezne obiske zavoda ter stanovanjskih skupin, osrednji del projekta pa je bil enotedenski tabor na vrtu za stavbo. Na taboru so se odvijale številne aktivnosti, od vsakodnevnih taborniških (priprava obrokov, druženje ob ognju, čiščenje, spanje v šotoru ...) do različnih

kreativnih, izobraževalnih in zabavnih aktivnosti. Občasno se je dogajanje preselilo tudi v lokalno skupnost (obisk Sežane, kjer smo organizirali tudi dve okrogli mizi na temo duševnega zdravja ter možnosti za skupnostne oblike pomoči osebam s težavami v duševnem zdravju).

V skupini udeleženih raziskovalcev je sodelovalo približno 15 študentov, asistentov in profesorjev, srečevali pa smo se različno pogosto z različnim številom oseb (z nekaj stanovalci in zaposlenimi smo se srečali vsakič, z nekaterimi pa občasno). Točnega števila vseh udeleženih ter vključenih tako ne moremo podati, se je pa gibalo nekje med 15 in 50 (največ v času tabora).

Podatke smo zbirali nestrukturirano (Jones in Somekh, 2005) preko opazovanja z udeležbo (Sarantakos, 2005), internih ter odprtih skupinskih refleksij, izmenjave internih pisnih refleksij (ki smo jih zapisovali sproti) ter z vodenimi skupinskimi evalvacijami po koncu tabora (mešane skupine). Večje število omenjenih diskusij in eno okroglo mizo smo tudi posneli ter jih transkribirali. Vse našteteto kot vir služi tudi za namene pričujočega prispevka o tem, kako se je v času trajanja projekta spreminjala (ne)moč stanovalcev in zaposlenih, katere premike smo zaznali in kako jih lahko povežemo z nameni oz. cilji samega projekta. Podatke smo interpretirali po metodi kvalitativne vsebinske analize (Vogrinc, 2008), kot kategorije za analizo pa so nam služili naslednji pogoji povečevanja moči stanujočih v totalnih ustanovah: razbitje krožnosti časa, odpiranje prostorov aktivne participacije pri vsakodnevnih aktivnostih in soodločanju, prilagajanje pravil potrebam stanovalcem, izhajanje iz praktičnih konceptov odnosnega državljanstva ter radikalnih pedagogik.

REZULTATI

Premiki moči na daljici oddaljenosti od izvorov negotovosti so se v času tabora v primerjavi z opažanji med predhodnimi obiski zavoda izražali na različne načine. Same premike smo v grobem opazili na dveh nivojih: neposrednem (opazni v vedenju udeleženi stanovalcev) ter posrednem (izraženi v vedenju zaposlenih kot

odziv na povečanje moči stanovalcev). Za potrebe analize pa smo same načine odražanja premikov moči na obeh nivojih povezali v kategorije, ki jih predstavljajo ključni pogoji za zmanjševanje negotovosti ter povečevanje moči stanovalcev v (totalni) ustanovi:

- Razbitje krožnosti časa: cikličnost časa v ustanovah ni naravna, saj je njen namen predvsem v racionalizaciji časa zaposlenih pa tudi discipliniranju stanovalcev, katerih čas je najmanj vreden (čas čakanja, podrejanja pravilom) in je zato izgubljen (Flaker, 1998).
- Odpiranje prostorov aktivne participacije pri vsakodnevnih aktivnostih in soodločanju: kategorija se naslanja na Zimmermanovo definicijo koncepta opolnomočenja (1990, v Bolton & Brookings, 1996), zlasti na njegovo vedenjsko komponento, ki vključuje tiste aktivnosti, ki povečujejo vpliv skozi sodelovanje v skupnosti. V ustanovah, kakršna je socialnovarstveni zavod, je tovrstna participacija močno okrnjena ali pa je sploh ni.
- Prilagajanje pravil potrebam stanovalcem: sistem pravil deluje na stanovalca ustanove kot napad, saj mu onemogoča »osebno ekonomijo aktivnosti (Flaker, 1998, str. 27). Kot je poudaril že Goffman (1991), s sistemom pravil ustanove posameznika ovirajo ravno v polju samodeterminiranja in osebne avtonomije.
- Izhajanje iz praktičnih konceptov odnosnega državljanstva ter radikalnih pedagogik: odnosno državljanstvo poudarja pomen medosebnih odnosov kot polje omogočanja aktivnega državljanstva, znotraj katerega se posamezniki enakopravno pogajajo o medsebojnih razlikah in oblikujejo takšne odnose, ki omogočajo akomodacijo razlik s strani vseh (Razpotnik, 2014; Pols, 2016). Vidik radikalnih pedagogik pa je bil skozi raziskavo udejanjan zlasti preko udejanjanja radikalne pedagogike horizontalnih stekališč, pri kateri gre za obliko organizacij, ki pomagajo povezovati in samoorganizirati socialna okolja ter kolektivitete za samodoločanje razvoja ter življenja »od spodaj« (Gregorčič, 2008).

Na prekinitev krožnosti so vplivale predvsem negotovost urnika, raznovrstnost poteka posameznih dni ter sprotne spremembe, kar je bilo zelo blizu linearnejšemu toku v življenju zunaj institucij – življenju, kot so ga pred nastanitvijo živeli tudi sami stanovalci. Vpliv tega se je pokazal že med samo udeležbo. Na tabor je hodilo kar nekaj stanovalcev, ki: *»... smo si mislil, da ne bodo zdržali, da ne bodo prespali, ljudje, k niso šli iz svoje sobe vn ...«* Raziskovalka, ki je komentirala udeležbo, je povzela še naslednji komentar ene od zaposlenih o tem, kaj so najbolj opazili: *»... kako so eni spal zunaj, za katere sploh ni pričakovala, da se bojo udeležil tabora, in to koncentracijo, ko so mislil, da 10 minut, pa so fertik, tko da so bli presenečeni nad tem, kok so sodeloval pa pomagal postavljat šotore, pa aktivnosti pa kuhat pa pomivat pa to.«* Na eni od večernih refleksij je raznovrstnost dogajanja na taboru kot nasprotje *»praznosti dni«* stanovalec povzel takole: *»Mi je fajn, skoz u bistvu, kako bi reku, ker je dobro dogajanje tuki v taboru in niso prazni dnevi, ampak skoz kej dogaja, skoz so stvari na seznamu in tk, da mi je ful uredu ane. Potem ... kurjenje ognja je pa prva liga.«*

Krožnost časa se je neposredno razbijala skozi odpiranje prostorov aktivne participacije pri vsakodnevnih aktivnostih in soodločanju. Za večino so bile zlasti pomembne vsakdanje aktivnosti, ki jim v ustanovi niso omogočene, kot je na primer priprava obrokov in čiščenje. Ena od medicinskih sester je na zaključni evalvaciji izpostavila: *»Na zelo dober način ste stanovalce vključevali v kuhanje. Vsak, ki je prišel v kuhinjo, je bil sprejet. Vsak je lahko kaj počel. A. je samo mešala, nekdo je samo odprl pokrovko. Na videz je bilo spontano, drugače pa vse načrtovano, da so bili ljudje vključeni. To je to, da oseba rada počne tisto, kar ima pozitiven učinek nanjo. Vsak je lahko sodeloval, kolikor je bil zmožen.«* Takoj za njo se je veselo oglasila omenjena stanovalka: *»Jaz sem mešala!«*

Prostori participacije so skozi skupnostne aktivnosti omogočili še eno pomembno posledico sodelovanja in skupnega formiranja aktivnosti: skupinsko identiteto. Povezanost v izkušnji tabora je eden od stanovalcev primerjal s staroselskimi rituali: *»Men je blo najbolj spanje v šotoru in kurjenje ognja, potem smo vzpostavil nek vrhunec tabora. U bistvu kurjenje ognja, igranje kitare, ples, petje, u bistvu čist tko, kk bi reku, čist prvinsko al kako bi temu reku, kako so*

delal indijanci, aboridžini, stik z naravo bom reku z ognjem in to ...» Ker so bili vključeni tudi že v fazo priprav, je bil občutek identitete toliko močnejši. Isti stanovalec je na zaključni evalvaciji pri tem, ko je reflektiral proces, tudi ves čas govoril v prvi osebi množine: »Edino, kar smo pa pozabil, smo pa kle že ene pol leta nazaj delal, ene plakate skupinske, in smo že takrt rekl, da bomo napisal gor na šotore, naša skupina se je imenovala Obelixa, in smo pozabil napisat. U bistvu smo se spomnl šele proti koncu tabora, da smo pozabil napisat.« Drugi stanovalec ga je dopolnil z besedami: »Tabor se je imenoval Pijem vodo, jem korenje – tko sm ga jz poimenoval.« Izbrano ime tabora smo z matematičnimi simboli zapisali na rjuho, ki je bila izobešena čez enega glavnih šotorov. Na tak in podobne načine smo odpirali možnosti za obnovitev pozitivnih elementov starih identitet ter za oblikovanje novih, ki niso vezane na bolezen, nanjo vezano nemoč, stigmo ali življenje v ustanovi.

Premiki moči so bili očitni tudi skozi prizmo odnosnega državljanstva in elementov radikalne pedagogike horizontalnih stičišč, še posebej v prepletu s kategorijo prilagajanja pravil potrebam stanovalcev. Navajamo zgolj nekaj primerov, kako se je krepil občutek osebne avtonomije in osebne ekonomije aktivnosti ter kako se je skozi enakopravno vstopanje v odnose ne glede na razlike ali institucionalni kontekst krepila kolektiviteta življenja »od spodaj«. Eden od primerov je bilo ostajanje pri večernem ognju po uri, ob kateri stanovalci sicer hodijo spat. Dva od stanovalcev sta se odločno uprla pozivu zavodskega osebja k počitku, eden celo kljub opozorilu, da v tem primeru ne bo prejel tablete za spanje – na kar je, v prisotnosti ostalih taborečih, enako odločno pristal. Drugi primer povzame raziskovalka z naslednjimi besedami: »Mi je blo ful dobr, ko sva šle s C. ven. Sva tko na šverc se zmenile za strategijo. Je ona prst dvignla tm pred zavodom, pa sm ji jst ustavla, pa sva si /.../ kuple slaščice, pa sva šle /.../ sva si prvoščle eno tako posedanje pa en pogovor...« Na opisani način sta upognili pravilo, da nismo smeli prevažati stanovalcev, in to zato, da sta lahko odšli v naselje na tortico. Kot tretjega pa lahko podamo primer posrednega premika moči od zaposlenih k taborečim stanovalcem in drugim udeležencem tabora zunaj stavbe: »Fino mi je blo /.../ zjutri, ko sm tko ustala in si rekla O, zdej pa spet ta sestanek v pisarni! In mi je blo to tko naporno razmišljat, kako je

treba gor, pa se prpravt, kaj vse se je treba zment, in pol sta pršli dol G. pa še /.../ mislim, da psihologinja, in mi je tko blo lepo, k sta rekli Sej bo kr tuki sestank, ker sm si točno tega želela, da nam ni treba več v to pisarno /.../ Tko mi je bolj to, da pridejo oni dol.» Raziskovalka opisuje frustracijo ob vzdrževanju ločenosti svetov osebja in stanovalcev, ki se je skozi tabor obojestransko začela postopno delno brisati. To pa je imelo spet novo pozitivno posledico – postopno rahljanje rigidnosti pravil. Primer stanovalke: *»Zjutri sm bla presenečena tut js, da so me pustl spat, tko da sm šele ob devetih tut (dobila) zdravila, ker po navad zbuajajo in za na zajtrk in tko ne ...«*

O uspešnem odnosnem državljanstvu po Pols (2016) govorimo, kadar je posameznik vpet v takšne odnose, ki imajo zanj smisel, naj gre za prijateljstvo, druženje, zaposlitev ali skupno preživljanje časa. Nasproten učinek ima izolacija, čemur se še tako odprta institucija ne more izogniti. Prav zato je tako pomembno, da navznoter omogoča odnose, ki bi bili čim bolj podobni tistim zunaj. Primer, kako je to doživela ena od raziskovalk: *»Mi je ful sedu popoldanski pogovor s K. /.../, se mi zdi, da smo ... tak, se res pogovarjale kot ene prjatlice, ko se dobijo, po nekaj cajta spet na kavi in obdelajo vse stvari, tut tak mal bolj na osebni ravni.»* Podoben primer izkušnje opiše tudi stanovalka: *»Fajn mi je pa blo to, v bistvu, pogovor z (raziskovalkama, op. a.) ... Sm neki začutila, da se lahko res odkrito pogovarjam, ne, in to, da lahko zaupam, ne. In mi je blo res ful u redu, tko da ja.»* Druga stanovalka je potrebno po prostoru za vsakdanji pogovor povzela takole: *»V zavodu primanjkuje socialnega osebja, ki bi bilo tam zato, da bi nas poslušalo, pa da bi se pogovarjalo.»*

Seveda ne impliciramo, da zaposleni ne prisluhnejo ali ne upoštevajo potreb stanovalcev, zagotovo pa mehanizmi totalne ustanove s premajhnim številom zaposlenih na čelu vplivajo tako, da potrebe teh, za katere naj bi ustanova skrbela, niso zares prioriteta – vsaj ne tako, kot jih izražajo sami. Prioritete še vedno predvsem določata država in (medicinska) stroka v njenem imenu. Tega se ne nazadnje zavedajo tudi sami zaposleni ter drugi strokovni delavci, ki delajo na področju duševnega zdravja in ki so sodelovali na okrogli mizi o skupnostnih oblikah podpore osebam z motnjami v duševnem zdravju (organizirana je bila v okviru raziskave). Tam so kot glavno oviro na poti k spremembam poudarili predvsem

nezadostnost financ. Zadostna sredstva namreč enačijo z večjim številom zaposlenih strokovnih delavcev, odpiranjem oblik skupnostne oskrbe, povečevanjem števila stanovanjskih skupin ipd. *»Država varčuje na račun javnih zavodov«, je povzela ena do strokovnih delavk, druga pa poudarila, da se glede na razpoložljiva sredstva dela najboljše: »Zdaj to obdobje, od 2008 pa do zdaj, je prej nazadovalo kot napredovalo. Prišel je zakon o duševnem zdravju, to je bla prednost, drgač glede financ in tega, kar se dogaja, je pa država samo stiskala, na vseh področjih – javnem, gospodarskem. Tako da jaz mislim, da se optimalno dela na tem.«*

Izvor negotovosti je, vsaj kot ga zaznavajo strokovni delavci, preveč oddaljen tudi zanje, saj eksplicitno izražajo nemoč, da bi udeleženi to, kar bi res radi (npr. bolj dosledno delovali v skladu z vsemi etičnimi načeli in smernicami deinstitucionalizacije). Kot dober primer tega, kako takšna samodeterminiranost pomaga vzdrževati nemoč tistim, ki so od izvorov negotovosti oddaljeni še bolj, pa navajamo še naslednji dialog:

Zaposlena v zavodski stanovanjski skupini: *»Botruje temu sigurno ta otopelost, ki nastane s časom. Mogoče bi jih mogli več aktivirati, da bi tut sami povedli malo, kaj si želijo. Jaz sem to probala, ma nisem dobila nič. /.../ Nobenih sprememb si ne želijo, nikamor si ne želijo, nič si ne želijo, tko naj ostane.«*

Stanovalka zavoda: *»Jaz si zelo želim it v stanovanjsko, ker tolik časa že čakam, sem dala prošnje in še nisem prišla do stanovanjske še.«*

Zaposlena: *»Razumem, razumem. Zdaj ne vem, kdaj si dala prošnjo. Zdaj je tako, v stanovanjskih so dvoposteljne sobe, moške in ženske. In kadar se sprosti, je vprašanje, kaj se sprosti. Ne vem, kaj naj ti rečem. Če si na listi čakajočih, boš sigurno prišla na vrsto tudi za bivalno. Je ful malo prostora, sej sama vidiš. Kolko je povratka in kolko odhoda domov. Na žalost se v zavodu sprosti mesto takrat, ko nekdo umre oz. gre nekam drugam. Ta prehod je res šibek. Recimo jaz imam*

letos en primer, ko bo šel gospod domov, ma to je tut vse, v celem letu in še v lanskem zraven. Tko je.»

Tako je bil eden od rezultatov naše raziskave tudi prepoznana potreba po oblikah podpore zaposlenim strokovnim delavcem v ustanovah, kjer se odvija (oz. se še bodo odvile ključne faze) proces deinstitucionalizacije (transformacija). Njihov občutek (ne)moči namreč še kako vpliva na to, koliko moči lahko pridobijo stanovalci, zlasti če upoštevamo hierarhičnost strukture odnosov znotraj totalnih ustanov. Izkušnjo tabora so označili kot zelo pozitivno, tako skozi opažen in do sedaj opisan dvig participacije in krepitev pripadnosti kot skozi dvig razpoložjenja (*»Zanimivo mi je bilo videti L., ki ima drugače motorične težave, ampak je kljub temu plesala ob ognju. Vzdušje samo jo je dvignilo. Njeno telo in dušo. Videlo se je, kako ji je duša pela, kot se reče ...«*). Opazili so tudi naš »drugačen« pristop do stanovalcev (*»... je rekla, da nas občuduje, da poznamo imena, ker ona v bistvu dela dlje, je več časa s temi osebami kot mi in v bistvu ne pozna oseb, tako, po imen, in da pol se zamisli, da pač se tudi ona prisili, da se uči imena in da spoznava stanovalce ...«*). Tudi skozi neposredno samorefleksijo je ena od zaposlenih v zaključni evalvaciji povedala: *»Tudi mi smo se vedno bolj odpirali. Za nas je bil tabor čisto nova izkušnja. / Pozabljamo, da je zavod za stanovalce, pozabljamo, da smo mi tuki za stanovalce. / Ste kuhali, ste bli čist tko, sploh jih niste nč, kr pač, so se priključili in vsak tolko kolkr je zmogu, nč ni blo, vse je blo tko naravno. / Kku smo spoštovali in ravnali z stanovalci, tku kao, da smo znali delat. / So izpostavili tudi to, da pač sploh nam ni bil problem spat v šotorih z uporabniki, to so bli ful presenečeni.«*

SKLEP

Socialna pedagogika je kljub znatni raznolikosti v praksi med posameznimi državami (in posledično tudi med nekaterimi detajli njene osnovne definicije oz. teorije) vselej obrnjena k ranljivim, prikrajšanim, odrinjenim, marginaliziranim, deviantnim. Njen pogled je uperjen v posameznika ter njegov življenjski kontekst hkrati. Kot stroka ima torej družbeno vlogo, ki presega institucionalni

domet v vzgoji in izobraževanju (ali socialnem varstvu in zdravstvu) – njena vloga je kreiranje prostora za (kritični) razmislek o aktualnih družbenih vprašanjih (Razpotnik, 2014). Omeniti velja tudi njeno neposredno povezanost z razvijanjem skupnosti: že Natorp je menil, da je socialna pedagogika kot teorija pravzaprav teorija krepitve skupnosti, saj sta posameznik in njegovo okolje eden drugemu predpogoj (Eriksson, 2011). Po temeljnih konceptih stroke »naj bi bil socialni pedagog usposobljen, da prisluhne potrebam posameznikov in skupin, ki imajo socialno-integracijske težave, ter spričo dinamičnega dogajanja in hitrih sprememb intervenirati, kadar je potrebno« (Skalar, 2006, v Sande, M. idr., 2006). Zato velja poudariti tudi mobilizacijsko in organizatorsko funkcijo socialnopedagoškega dela. Na nek način je – skozi prizmo kritične socialne teorije pa brez dvoma – vse, kar socialna pedagogika počne, mobilizacija ali organizacija. Socialnopedagoško interveniranje je mobiliziranje za nekaj in organiziranje za spremembo. Tisto, kar mobilizira socialnega pedagoga in kar mu sploh omogoča organizacijsko perspektivo, pa je (poleg ostalih temeljnih teorij socialne pedagogike) kritična socialno-teoretska prizma. Skandinavski šola kot pomembno značilnost socialne pedagogike izpostavlja tudi proces formacije (Madsen, 2006; Mathiesen, 1999, 2008; vsi v Storø, 2013): posrkati to, kar je, in dokopati se do orodij za odkritje tega, kar bi lahko bilo (prav tam, str. 20). Formiranje novih možnosti kot izziv ponazarja vlogo socialne pedagogike preprečevanja in zmanjševanja ranljivosti v družbi, kar seveda vključuje tudi ranljivosti, nastale kot posledica institucionalizacije. Ta pa, ne pozabimo, deluje na obe strani zidov in nas skuša prepričati, da je predvsem od nas samih odvisno, na kateri strani zidov bomo živeli – tako kot nas neoliberalna družbenoekonomska ureditev prepričuje, da si povsem sami kreiramo svoj uspeh. Koncept odnosnega državljanstva in deljenje odgovornosti (Razpotnik, 2014) nas tako kot alternativa temu usmerja k refleksiji in oblikovanju novih vzgojnih in drugih odnosnih praks (prav tam, str. 66). Zagotovo pa v kapacitetah socialne pedagogike tiči priložnost tudi za kritično oz. radikalno pedagogiko, da bolj aktivno vstopi nazaj v življenjske kontekste teh, ki so sploh bili povod za njen nastanek: prikrajšani, zatirani, marginalizirani, institucionalizirani; vsi tisti, ki jim je bila

moč okrnjena zaradi bolj ali manj nasilno vzpostavljenih in vzdrževanih družbenih nesorazmerij.

Sama akcijska raziskava je bila tako poskus udejanjanja kritične oz. radikalne (socialne) pedagogike, oblikovanja prakse, izhajajoče iz koncepta deljene odgovornosti in odnosnega državljanstva, poskus procesa formacije in opolnomočenja, ki je vsaj nastavljal pogoje za modaliteto moči z, če je že ni uspel vzpostaviti. Vidik moči, fokus pričujočega članka, je bil tako izražen in osvetljen na dveh nivojih: na nivoju stanovalcev ter na nivoju osebja (oz. strokovnih delavcev). V okviru izvedenega tabora sta bila sprememba strukture časa in zaporedja dogodkov ter sooblikovanje le-teh ključni prvini omogočanja premikov moči od vzvodov ustanove k stanovalcem, pri čemer pa to ni šlo na račun moči osebja. Z njihovo (delno) razbremenitvijo (brez direktnega pritiskanja na strukture ustanove) in hkrati z demonstracijo radikalne prakse so na moči pridobili oboji. Kar so deloma nakazovale že vse dosedanje raziskave, se je pokazalo tudi v našem projektu: procesi deinstitucionalizacije morajo enakovredno podpreti tako uporabnike storitev podpore kot strokovne delavce, saj je predvsem oddaljenost od izvorov negotovosti slednjih tista, ki le-to za prve še bolj povečuje (neustrezni prostorski, kadrovske, finančne pogoji), medtem ko se ob približevanju razdalja med enimi in drugimi zmanjša (primer pozitivnih praks skupnostnih oblik podpore v nekaterih občinah, kjer so pogoji za financiranje boljši, izkušnja tabora ipd.).

Tabor kot socialnopedagoški projekt kreira pogoje za neposredno opolnomočenje oz. za krepitev modalitete moči za, s tem da nudi podporo procesom deinstitucionalizacije tako na nivojih uporabnikov kot osebja, da deluje po načelu deljene odgovornosti, pa tudi s tem, da kot zunanji agens, ki ni kontaminiran s kontekstom totalne ustanove, demonstrira relativnost samega občutka (ne)moči: dotični tabor je namreč potekal z minimalnimi sredstvi in se je ves čas do same izvedbe srečeval tudi z različnimi ovirami na sistemski ravni. Na nek način je bil socialnopedagoška demonstracija metode negativnega mišljenja po Basaglii (1981, v Flaker, 1998), s tem ko je osvetlil ključna protislovja zapiranja ljudi v institucije, samih institucij ter vzorcev na družbeni oz. sistemski ravni, ki ta protislovja neumorno poganjajo naprej, 21. stoletju navkljub.

LITERATURA

- Allen, A. (1998). Rethinking Power. *Hypatia*, 13(1), str. 21–40.
- Bauman, Z. (2011). *Collateral Damage. Social Inequalities in a Global Age*. Polity Press.
- Bolton, B. in Brookings, J. (1996). Development of a multifaceted definition of empowerment. *Rehabilitation Counseling Bulletin*, 39(4), str. 256.
- Dekleva, B. (ur.) (1993). *Življenje v zavodu in potrebe otrok (normalizacija): zbornik gradiv seminarja*. Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti, Ljubljana.
- Eriksson, L. (2011). Community development and social pedagogy: traditions for understanding mobilization for collective self-development. *Community Development Journal*, 146(4), str. 403–420.
- Flaker, V. (1998). *Odpiranje norosti. Vzpon in padec totalnih ustanov*. Založba /* cf., Ljubljana.
- Flaker, V. (2012). Kratka zgodovina institucionalizacije v Sloveniji. V A. Rafaelič, V. Flaker (ur.) *Iz-hod iz totalnih ustanov med ljudi* (str. 13–30), *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, 39(250).
- Flaker, V. (2015). Deinstitutionalisation as a machine. *Dialogue in Praxis, Vol 1–2*(1–2), str. 119–131.
- Flaker, V., Rafaelič, A., Bezjak, S., Ficko, K., Grebenc, V., Mali, J. ... Žitek, N. (2015). *Izhodišča deinstitutionalizacije v Republiki Sloveniji*. Končno poročilo, verzija 3.0.
- Goffman, E. (1991). *Asylums: essays on the social situation of mental patients and other inmates*. London: Penguin Books.
- Gregorčič, M. (2008). Radikalna pedagogika: Civilni svet ljudskih in staroselskih organizacij v Hondurasu. *Socialna pedagogika*, 12(3), str. 247–264.
- Jones, L. in Somekh, B. (2005). Observation. V B. Somekh in C. Lewin (ur.), *Research Methods in the Social Sciences* (str. 138–145). London: Sage Publications Ltd.
- Kobolt, A. (Ur.) (2015). *Moči, izzivi, vizije vzgojnih zavodov*. Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta.
- Krajncan, M. (2012). Deinstitutionalizacija na področju vzgojnih zavodov. V A. Rafaelič in V. Flaker (ur.), *Iz-hod iz totalnih ustanov*

- med ljudi. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, 39(250), str. 116–127.
- Lukes, S. (1986). *Power*. Basil Blackwell, Oxford.
- Mansell J., Knapp, M., Beadle-Brown in J., Beecham, J. (2007). *Deinstitutionalisation and community living – outcomes and costs: report of a European Study*. Canterbury: Tizard Centre, University of Kent.
- Pols, J. (2016). Analyzing Social Spaces: Relational Citizenship for Patients Leaving Mental Health Care Institutions. *Medical Anthropology*, 35(2), str. 177–192.
- Razpotnik, Š. (2014). Socialno v socialni pedagogiki. *Sodobna pedagogika*, 65/131(3), str. 54–70.
- Razpotnik, š. (2016). *Prijava na interni razpis Pedagoške fakultete Univerze v Ljubljani za financiranje stroškov raziskovalnih in umetniških projektov v študijskem letu 2015/16*. Interno gradivo.
- Sarantakos, S. (2005). *Social Research*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Skalar, V. (2006). Štiri desetletja do socialne pedagogike. V M. Sande, B. Dekleva, A. Kobolt, Š. Razpotnik in D. Zorc - Maver (ur.), *Socialna pedagogika: izbrani koncepti stroke* (str. 87–105). Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Storø, J. (2013). *Practical Social Pedagogy: Theories, Values and Tools for Working with Children and Young People*. Bristol, The Policy Press.
- Šelih, A., Gartner, B., Imperl, F., Ivanuša, I., Kobolt, A., Kociper, Š., ... Škoflek, I. (1983). *Analiza, ocena in usmeritve zavodske vzgoje otrok in mladostnikov z motnjami vedenja in osebnosti v SR Sloveniji*. Inštitut za Krimonologijo pri pravni fakulteti, Ljubljana.
- Vogrinc, J. (2008). *Kvalitativno raziskovanje na pedagoškem področju*. Pedagoška fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Zaviršek, D. in Škerjanc, J. (2000). Analiza položaja izključenih družbenih skupin v Sloveniji in predlogi za zmanjšanje njihove izključenosti v sistemu socialnega varstva. Poročilo o raziskavi. *Socialno delo*, 39(6), str. 387–419.